

քին: Ոչինչ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ այս հիւանդագին դրութեան վրայ Զաքարիայի բախտախնդիր օգափոխութիւնն էջմիածին եւ կաթողիկոսական աթոռին կարճատեւ վայելումը:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքներն աւելի վատթարացուցին դրութիւնը: Մեկուսացած վասպուրականի լեռնապատ մութ անկիւն մը, շրջապատուած քիւրտ վաչկատուն, անհամբոյր եւ այլադին ցեղերէ՝ ննթարկուած մնաց անգաղար հարկապահանջութեանց, զրկմանց եւ հալածանաց: Փոխանակ շրջակայ վայրագ ցեղերու վրայ ազդելու բարոյապէս՝ ինքն անաղնուացաւ անոնց ազդեցութեան տակ: Բարեկարգական օրէնքներն տակաւ տակաւ քայքայեցան. տգիտութիւնն սկսաւ շահապետել իւր սարսափելի իրականութեամբ: Ոճիրներ կը ներկայանան պատմութեան ատենին առջեւ, մանաւանդ վերջին հարիւրամէին, որոնք իրենց մեկնութիւնն միայն բարբարոս շրջակայքէն կէնան ընդունիլ:

Զենք ուզեր այսու սակայն ժխտել, թէ Աղթամար իւր իբր 800 ամեայ կենաց մէջ չվայելեց պայծառ դարուններ ալ: Զաքարեանց եւ Գրիգորիսեանց շրջանն (1300—1600) ամենափայլուն ժամանակն եղաւ այս կողմանց, երբ գրչութեան արուեստն մեծ խանդով մշակուեցաւ վանքերու մէջ, ինչպէս մեծ թուով ձեռագիրներ օրինակուած Աղթամարայ թեմին մէջ կը վկայեն. Դանիէլ Աղթամարցի, Թովմա Մինասեցի, Հայրապետ արեղայ... համբաւուող գրիչներ հանդիսացան այս շրջանին. բայց Աղթամարայ անունն հռչակեց մանաւանդ Գրիգորիս Աղթամարցի իւր անմահ բանաստեղծութիւններով, որոնք շուտով հասարակաց ստացուածք եղան, եւ Զաքարիա Գնունեցի, իրմէ յառաջ Յովհաննէս Արժիշեցի, Մխիթար Մեծօրիցի, նոյն իսկ Գրիգոր Խլաթեցի եւ ուրիշներ Աղթամարայ շրջանակին կը վերաբերին: Բայց ժՁ դարու խոնարհելուն հետ մար կը մոնեն այս անուններն ալ եւ այնուհետեւ արեւելեան խաւար գիշերներն կը յաջորդեն անվերջ՝ մթութեան թանձր քողին տակ անհետացնելով ամէն նշմար անցեալ արեգակնայից օրերուն:

Այսպիսի կացութեան մէջ էջմիածնի եւ Կ. Պոլսոյ օրինաւոր իշխանութիւնք կատարեալ իրաւանց մէջ էին միջամտելու Աղթամարայ գործերուն մէջ եւ չափ եւ սահման գծելու: Անարգար չէր նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռոյն ի սպառ բարձման սպառնալիքն եւ գործադրութիւնը. քանի որ իշխանութեամբ կը զեղ-

ծանէին միայն կաթողիկոսները՝ դադրած օդատակար գործունէութենէ: Ինչ տարակոյս թէ տեղապահ մը կամ պարզ առաջնորդ մը՝ ընտրուած օրինաւոր իշխանութենէ եւ հմուտ ժողովրդեան պէտքերուն՝ աւելի շահաւէտ պիտի գործէր ի նպաստ ժողովրդեան հոգեւոր զարգացման. ինչպէս ի վերջոյ ստիպեցին պարագայք զայս արդեամբք ի գլուխ հանել:

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն — ինչպէս պատմութեանս ընթացքն ցուցուց — աւելորդ էր անդէն ի սկզբնաւորութեան, աւելորդ նկատուեցաւ յընթացս դարուց, աւելորդ երեւցաւ նաեւ ներկայիս. ուստի եւ ցաւ չի պատճառեր անոր դադարումը:

Հ. Ն. ԱՐԴՈՆՆԱՆ

Մ Ա Յ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կամանեցւոյ կամ Դարանտոցւոյ: Մէկ նմանատիպ պատկերով, Յառաջաքանով եւ Յաւելուածներով: Հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան: Երուսաղէմ, տպ. Առաք. Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1915: ՏՊ, էջ 49+667: Գլխին 15 դշ.:

Երբ խօսքն ժէ դարու առաջին քառուրդին Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայից հայ գաղթականութեանց վրայ կ'ըլլար, յաճախ հրապարակ կ'ըլլէր Գրիգոր կամանեցւոյ անունն եւ անոր ժամանակագրութիւնը կը յիշատակուէր. ուսկից մերթ ընդ մերթ հատուածներ ալ յառաջ կը բերուէր: Ամբողջական երկը սակայն կը հանգչէր ձեռագիր Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ: Որովհետեւ կամանեցի իւր ժամանակագրութիւնը գրած էր մանրապատում իբրեւ դիպաց ակնատես, այս պատճառաւ ալ ժէ դարու առաջին քառուրդին պատմական լուսաբանութեան համար անհրաժեշտ նկատուած էր այն եւ բանասէրք ակնկառոյց կը սպասէին անոր ամբողջական հրատարակութեան:

Այսօր ունինք զայն մաքուր տպագրութեամբ մեր առջեւ: Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանուց բանասէր Մատենադարանապետին կը պարտինք այս նուէրը, որ կից Առաքել Դաւրիժեցւոյ եւ Զաքարիա Սարկաւագի պատմագրութեանց՝ անգնահատելի աղբիւր մը կը հանդիսանայ ժէ դարու հայ կենսի ուսումնասիրութեան համար:

Ընդարձակ Յառաջաբան մը կը բանայ հատորն, արդիւնք հրատարակչին մանրադին տարրալուծութեան առաջիկայ ժամանակագրութեան, ուր կը վերլուծուին կամախեցեայ կեանքն (ծն. 1576, † 1643) եւ պարագայք: Առանց այս վերլուծութեան դժուարաւ պիտի հասկցուի կամախեցեայ անյարիր ժամանակագրութիւնը: Թէեւ քիչ շատ ծանօթ էր ցայսօր կամախեցեայ կենսագրականը ժամանակագրութեանս եւ այլ աղբիւրներու մէջ տրուած գծերով, բայց շատ բան դեռ մութ կը մնար, նոյն իսկ ծանօթներն կարօտ լուսարանութեան եւ ճշգրտելու:

Չունիմ մասնաւոր նորութիւն մը՝ յաւելլի նշանեանի տողերուն վրայ: Հետեւեալ դիտողութիւնք պիտի հաստատեն միայն երկրորդ աղբիւրէ՝ ծանօթ իրողութիւնները:

Կամախեցի մեր Մատենադարանի Թ. 124 ձեռագրին (Վր. Գանձակեցի) ինքնագիր Յիշատակարանին մէջ իւր մականունն «Բուք» կ'անուանէ: Չեռագրին մէջ բառս գրուած է տողագրաձով այսպէս «Բուք», զոր Հ. Ալիշան (Այրարատ, էջ 162) «Բու» կարդացած է, իսկ Պատկանեան (Նշխարք, էջ 72) «Բոս»: Ուրիշ կողմանէ ծանօթ չէր կամախեցեայ այս մականունը. բայց հարադատ է. այս մականունամբ կը ճանչնայ զինքը նաեւ Գրիգոր Կեսարացի, որ իւր մէկ թղթին մէջ կը յիշէ զինքը այսպէս. «Վարդապետ ոմն Գրիգոր եւ մականունն Բուք վերածայնեալ»:

Զարմանալի է որ Յակոբ Ակեցի, որ ի մերձուտ կը ճանչնար զկամախեցին, իւր Հրեշտակապետաց եկեղեցոյն նորոգութեան պատմութեան մէջ, որուն համար կամախեցին այնպէս մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է, անոր մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն չէ ըրած (Բանասէր 1902, էջ 220—224):

Գրիգոր կամախեցի իւր աշակերտութեան մէջ ունեցած է այլ եւ այլ աշակերտներ, որոնք ապա վարդապետական ճոխութեամբ երեւելի եղան: Ասոնցմէ ամէնէն անուանին հանգիստացաւ խաչատուր Կեսարացի (էջ 425), որ մինչեւ խաչատուր Կեսարացի (էջ 425), որ մինչեւ ցայժմ Գրիգոր Կեսարացեայ աշակերտն կը համարուէր: Ունիք ասոր ձեռքէն ընտիր գովասանք մը ուղղուած իւր ուսուցչին 1626 թուականէն, երբ աշակերտութեան մէջ էր տակաւին. սկզբնատառք կը յօդեն «Գրիգոր վարդապետին» եւ վերջատառք «խաչատուր ծառայէս» (հրտ. Յար. Թ. Տէր-Յովհաննէանց՝ Պատմութիւն Նոր Երուսաղէմ որ յԱսպահան, Հատոր Բ, Նոր Երուսաղ 1881, էջ 22—24):

Ժամանակագրութենէն ծանօթ է կամախեցեայ կեանքը մինչեւ 1636. այնուհետեւ կ'ընդհատի մեր ձեռքի թիւը՝ իր կեանքը հետապնդելու: Ժամանակակից յիշատակագիրք գիտեն զինքը միշտ Ռոգոսթոյ, իբրեւ առաջնորդ տեղւոյն Ս. Յովհաննէս Եկեղեցոյն: 1634, Օգոստոս 23ին խաչատուր Լեհացի «տէր Մինաս Գրոց աշակերտի» համար կ'օրինակէ կանոնագիրք մը «ի գաւառիս Ռաւտաւզի որ մականունամբ Թէքիրտաղ կոչի, ի դուռն սուրբ Յովհաննէս նորնձայ աւետարանչի, առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս տէր Գրիգոր քաջ հեղտոր ըրաքունապետին», այլ եւ բազում քահանայից որ աստ կան հաւաքեալ» (հմտ. Գալէմբեարեան՝ Յուսէպ հայերէն Չեռագրաց Բորգեան Մատենադարանին ի Հոռմ, Թ. 61, անտիպ):

Կամախեցի պարզ կրթութեամբ մարդ մ'էր. ժամանակին կատարած է մեծ դեր աղային եկեղեցական պատմութեան մէջ, որուն մասին մեր գիտցածներն կը յենուեն սակայն բացարձակապէս անձնական վկայութեանց վրայ: Բայց կ'երեւայ թէ հաւատարիմ է նա իւր տեղեկատուութեանց մէջ. այս կէտն ժամանակն պիտի ստուգէ վերջնականապէս: Իբրեւ հեղինակ թողուցած է — չհաշուելով բաւականութիւն ընդօրինակութիւնք, — միակ գրական երկ՝ այն է Ժամանակագրութիւնը, որուն սկզբնագիրն հասած է մեզի: Ժամանակագրութիւնս կազմած է նա կտոր կտոր յընթացս ժամանակի, սկսեալ վարդապետութեան գաւազանն առնելէն: Այս կցկտուր մասերն ապա՝ 1635ին. Ռոգոսթոյի առաջնորդութեան անդորր օրերուն ի մի հաւաքած, դասաւորած եւ ճոխացուցած է. որուն վրայ 1635էն ետքը փոքրիկ լուսանցագրութիւններ միայն աւելցուցած է, որոնք 1638 շրջանին կը հային: Զայս կը հետեւցնեմ պատուիկէ մը, որ պահուած է Էջմիածնի Թ. 1138 ձեռագրին մէջ (հրտ. Ա. Տէր-Միքելեան՝ Սամ. Անեցեայ ժամանակագրութեան վերջը, էջ 200—203, ուր, էջ 301, ծն. 98, վերագրուած է Գր. Կեսարացեայ): Այս պատուիկը գրած է կամախեցի 1603ին ի Բաբերդ, երբ իրեն ծանօթ չէր դեռ Վրաց Սիմէոն խանին սպանութիւնը բանտին մէջ († 1604): Այս հատուածէն օգտուած է նախ Չամչեան (Գ. 535—536) որ կ'անուանէ զայն «Գրիգոր արեղայի ճարեգրութիւն»: Ժամանակագրութեան մէջ գրիթէ բառ առ բառ ներս առած է զայն՝ ճոխացնելով նոր յաւելուածներով:

Հրատարակիչը կը վերագրէ կամախեցւոյ նոր գրութիւն մ'ալ երբ կը դրէ (էջ ԾԹ).
 «Կը յիշատակէ նաեւ հեղինակած ըլլալ Հարանց վարը մը՝ պարունակող 'պատմութիւնն Սեպուհ լեւոնց եւ զՄաքենից եւ զԹեղենուցն յարեւելից կողմանց, անպատականներուն, բայց իր կենդանութեան իսկ նախնադոտներ այդ հեղինակութիւնը կը կորսցնեն եւ ի խաւարի, կը թաքցնեն»: Այս տողերն հիմնուած են կամախեցւոյ մութ խօսքերուն վրայ (էջ 350), ուր յիշելով Ղուկաս կեղեցւոյ համառօտեալ Շարակնոցի անհետանալն կը յաւելու թէ նոյն բախտին ենթարկած են նաեւ «զմեր հարանց վարուց պատմութիւնն Սեպուհ լեւոնց...»
 «որ զսոցա պատմութիւն հարանց ոչ օրինակելով, այլ թաքցնին ի խաւարի եւ կորեալք եղեն»: Ուր «զմեր» ստացական ածականն ոչ թէ պատմութեան կը վերաբերի, այլ հարանց յատկացուցչին, անքերական ասութեամբ, փոխանակ ըսելու «զմերոց հարանց պատմութիւն»: Մաքենից եւ Թեղենեաց հայրերու պատմութիւնն դժուարաւ կրնար գրի առնուլ կամախեցի թի: դարուն, երբ հանգած էին այս վանքերը: Բաց ասից դժուարաւ թէ Գրիգոր ի կենդանութեան ձեռքէ հանէր այսպիսի գրութիւն մը, որուն տարածման ինքնին աշխատելու էր, առանց սարսելու յաջողկոտներու առջեւ:

Հրատարակութեան համար ընտրուած է կամախեցւոյ սկզբնաղիւրն, պահուած երուսաղէմի թ. 1069 ձեռագրին մէջ (հմտ. նմանատիպ պատկերը). ըստ այսմ հարազատութիւնն զերծ է ամէն կասկածէ: Հրատարակչին ջանքն եղած է զայն հաւատարմօրէն ընծայել տպագրութեամբ, լուծելով միայն համառօտագրութիւններն եւ ուղղելով ուղղագրական թերութիւնները, խղճմտանք նշանակելով սկզբնագրին ընթերցուածները լուսանցքներու վրայ: Այս ընթացքն ինքնին արդարանալի է, մանաւանդ թէ առաջիկայ գրութեան համար նոյն իսկ հարկ էր, որով հարթուած է բնագիրն եւ յարմարեցուած արդի ճաշակին, ապահովելով ի յառաջագունէ կամայական ընթերցմանց առջեւ:

Յաւելուածն (էջ 591—619) կու տայ կամախեցւոյ ձեռքէն գրուած յիշատակարաններ երուսաղէմի Մատենադարանին թ. 175 (Հարանց վարը), թ. 503 (Շարակնոց) եւ թ. 1930 (Աստուածաշունչ նախնաբար Օրմանեանի սեպհականութիւն) ձեռագիրներէն: Ասոնց թուին մէջ բաղձալի էր տեսնել վասն ամբողջութեան նաեւ մեր Մատենադարանի

թ. 124 ձեռագրին (կիր. Գանձակեցի) Յիշատակարանը (հրտ. Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 409—410): «Օտար բառերու» եւ «Յատուկ անուանց» ցանկերով կը փակուի հատորը:

Չնիք կրնար այսպիսի ընտիր հրատարակութեան ի տես չլայտնել մեր հիացումն եւ շնորհակալութիւնն աշխատասէր հրատարակչին այս անչափ կարեւոր գրուածքիս համար: Ի սրտէ կը մաղթենք իւր գրչին ոյժ եւ յաջողութիւն բարեաւ ի լոյս ընծայելու համար նման պատմական գործեր, յատկապէս հատորիս ծածկոյթին վրայ ծանուցուած երկու ընտիր գործերը՝ Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Բէօմիւրճեանի (1648—1662) եւ «Կոնդակներ եւ Նամակներ» որոնք պիտի լուստորեն թի: դարու երկրորդ կէտը:

Ասոնք ոչ միայն պիտի անմահացնեն գիտութեան առջեւ հրատարակչին բարի համբաւն, այլ եւ մատչելի պիտի ընեն գիտութեան երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին զանձերը, որոնք ցայսօր եօթը կնքով կնքուած կը մնան, քանի որ չկայ անոնց նոյն իսկ համառօտ ցուցակն տպագրութեամբ¹: Երանի թէ յառաջամատոյց ըլլային հայ Մեկենասներն խախուսելու այսպիսի ձեռնարկութիւններ, որոնց յարգն անգնահատելի է եւ յաւիտեանական:

Հատորս կը կանգնուի բարձրաբերձ յուշարձան մը Պարզեան Սուքիաս արքեպիսկոպոսի շիրմին վրայ, որ ստանձնելով տպագրութեան ծախքն՝ գնած է գիտութեան համար Գրիգոր կամախեցւոյ ժամանակագրութիւնը:

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵԱՆ

¹ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանը հայերէն ձեռագրաց երկրորդ ձեռագրին հաւաքածուն կը բաժանակէ. հետեւաբար մեծ ցաւ է բանասիրութեան չուրեմալ անոր մանրաքնին ցուցակն, որ, ինչպէս լուծած է, ըստ մասնէ պատրաստուած է արդէն նոյն Մատենադարանի երբեմնի արդիւնաւոր Մատենագրաբանպետէն՝ Խապայեան Ղեհափառ Տ. Սահակ կաթողիկոսէն, որ այժմ Սոց Աթոռն կը կառավարէ: Որչափ փափաքելի է, որ հայերէն ձեռագրաց մեծ հաւաքումը, ինչպէս են իշխածնի, երուսաղէմի եւ Անեաիկի Մատենադարաններն, որ յառաջ ցույսկագրուէին եւ գոնէ մաս առ մաս յանձնուէին տպագրութեան ի վայելումն բանասիրութեան: